

Демесинова Ақерке Алтаевнаның 8D02301 – «Филология: қазақ филологиясы» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Қазақ әдебиетінде фэнтези жанрының қалыптасуы мен көркемдік даму бағыттары» тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Фэнтези жанры өткен ғасырдың соңында халық арасында таралып, кеңінен танылып, оның мәдениеттегі көпқырлылығы мойындалған соң ғана зерттеле бастады. Оның өзінде алыс және жақын шетелдерде фэнтези жөніндегі академиялық зерттеулер жасалғанымен, біздің елімізде жекелеген публицистикалық және ғылыми мақалалар түрінде болмаса, іргелі зерттеулер сирек.

Қазіргі таңда әдебиеттану ғылымында, соның ішінде қазақ әдебиеттануда фэнтези жанрының генезисі, оның мәдениеттанудағы алғышарттары, жанрлық модификациялары және басқа қырлары жөніндегі пікірталастар толастар емес. Тіпті фэнтезидің әдебиеттің дербес жанры болуы заңды құбылыс па, жоқ әлде ғылыми фантастиканың, мифологияның, ертегі жанрының бір тармағы ғана ма деген мәселе әлі шешімін тапқан жоқ. Осы бір тақырыпқа арналған да арнайы зерттеулер қазақ әдебиеттануында кездеспейді.

Қазақ әдебиетінде фэнтези жанрының пайда болуы мен қалыптасуына, одан әрі дамуына қазақ фольклорының, арғықазақ мифологиясының, халық аңыздары мен ертегілерінің, XX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан қазақ фантастика жанрының, одан кейінірек, тәуелсіздік алғаннан кейінгі XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы әлемдік фэнтези жаһұттары қатарына кіретін танымал туындылардың әсері мол болды.

Қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрының негізін қалаушы Т.Рымжановтан бастап кейінгі Р.Сауытбай, Т.Шеғиров-Тұрысбек Сәукетаев, Т.Ермашев, А.Қапанов, А.Сырманов, З.Төреханова, И.Нұрғалиев, Б.Ыбырайым, А.Түлембаева, З.Наурызбай мен Л.Калаус, тағы бірқатар жазушылардың фэнтези жанрында жазылған, әлі де жалғасын тауып, жазылып жатқан шығармаларының даму кезеңдері мен түрлеріне, сюжеттік ерекшеліктеріне талдау жасалды. Фэнтезиге тән белгілер анықталып, фэнтези кейіпкерлерінің ертегі, миф, фантастика кейіпкерлерінен айырмашылығы көрсетілді. Зерттеу еңбекте қазақ әдебиетіндегі фэнтези кейіпкерлерінің ерекшеліктерін сараптауды мақсат еттік. Себебі кез-келген фэнтези шығармасының басты тіні, негізгі сюжеті басты қаһарман мен кейіпкерлердің ерекшеліктері мен характерлері арқылы ашылатыны белгілі.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Әдебиеттегі жанрдың түрлену, көркем шығармадағы сюжет, кейіпкер мәселелері, оның сомдалу ерекшеліктері әдебиет зерттеушілері мен сыншыларының назарында әр кез болған және бола бермек. Қазақ прозасы дәуірдің әлеуметтік, қоғамдық өзгерістері мен құбылыстарын суреттеуде, соған сай әр алуан кейіпкер характерлерін жасауда жетістіктерге жетті. Сөйтіп, қазақ прозасының көркемдік дәстүрі қазіргі фэнтези шығармаларында да жалғасын тауып келеді. Алайда әлемдік әдебиеттану ғылымында фэнтези жанрының қалыптасып кемелденуі, фэнтези түрлері, оның сюжетінің өзіндік ерекшеліктері жөнінде қомақты еңбектер жазылса да, қазақ әдебиеттану ғылымында фэнтези мәселелерінің зерттелуі кенже қалып отырғандығы байқалады. Қазақ фэнтезиінің миф, ертегі, фантастикамен үндестігі, айырмашылық қырлары, фэнтези кейіпкерлерінің ертегі, фантастика кейіпкерлермен сабақтастығы, өзгешелік жақтары, қазақ фэнтезиінің ұлттық сипаты теориялық тұрғыдан жан-жақты зерттелмеген. Қазақ әдебиетіндегі фэнтези ерекшеліктерінің анықталмауы, «фэнтези» ұғымының нақты шегараларының айқындалмауы осы жанрдың төңірегінде әр алуан пікірлердің өрістеуіне әкелді.

Соңғы жылдары фэнтези жанрында жазылған шығармалардың феномені мен оның, әсіресе, жас буынның арасындағы тартымдылығы, танымалдығы туралы мәселеге көптеген әдебиеттанушылар, мәдениеттанушылар және психологтар қызығушылық

білдіріп, назар аудара бастады. Дегенмен осы мәселеге арналған бірқатар зерттеу еңбектері жарияланып, әртүрлі анықтамалар берілгенімен, фэнтези жанрының ортақ мойындалған анықтамасы әлі қалыптасқан жоқ. Міне, осыған орай қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының алдындағы міндеттердің бірі – қазақ фэнтезиінің қалыптасуы мен даму кезеңдері, көркемдік даму бағыттары, фэнтезидің түрлері, оның сюжеттік даму өрісі, соның ішінде балалар әдебиетіндегі фэнтези көрінісі, жалпы қазақ фэнтезиінің ұлттық көркем ойға қосқан үлесін айқындау десек, осыдан келіп диссертациялық зерттеуіміздің өзектілігі айқындала түседі. Сонымен қатар фэнтезидің қазақ әдебиетінің дербес жанры ғана емес, метажанры екендігін дәлелдеу де тақырыптың өзекті мәселелердің бірі екендігін көрсетеді.

Фэнтези жанрының танымалдығы ауқымды, өнердің басқа түрлерімен (компьютерлік ойындар, кинофильмдер, мультфильмдер, анимациялық фильмдер, комикстер және тағы басқа салалар) байланысы тығыз, өскелең ұрпақтың дүниетанымының қалыптасуына ықпалы зор. Осы тұрғыдан келгенде балалар фэнтези шығармаларын, ондағы кейіпкерлер әлемін, фэнтезидегі бала әлемінің бейнесін жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Сондықтан балалар фэнтези шығармаларын терең талдаудың маңызы зор.

Зерттеу нысаны: Қазақ әдебиетіндегі, соның ішінде балалар әдебиетіндегі фэнтези жанры.

Зерттеу пәні: Қазақ фэнтезиінің жанр ретінде қалыптасу, даму үрдісін көрсету.

Зерттеудің мақсаты: Қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрының қалыптасуы, даму өрісін, зерттелу деңгейін саралай келе, қазақ фэнтезиінің көркемдік даму бағыттарын анықтау, дербес жанр екенін дәлелдеу.

Зерттеу мақсатына сәйкес кезең-кезеңімен шешілетін міндеттер айқындалды.

Диссертацияны жазу барысында шешілетін міндеттер:

- Қазақ және әлем әдебиетіндегі фэнтези жанрын зерттеуге арналған ғылыми әдебиеттер мен осы жанрда жазылған көркем әдебиеттерді зерделеу арқылы оның мифологиядан, фольклорлық және әдеби ертегіден, балалар фантастикасы мен ғылыми фантастикадан айырмашылығын анықтау;

- Балаларға арналған фэнтези туындыларының көркемдік кеңістігіндегі мифологиялық сарын мен фольклорлық компонентті саралау арқылы авторлық мифті (неомифті) жасау тетіктерін көрсету;

- «Ер Төстік», «Кер құла атты Кендебай», «Күн астындағы Күнікей қыз», «Ай астындағы Айбарша сұлу», «Қыран қарауылшы» қиял-ғажайып ертегілеріндегі, миф шежіресіндегі, скифтер мен сақтардың мифтері, ғұндардың мифологиясы, ежелгі түріктердің мифтері, қазақ мифологиясы, жұлдыздар мен шоқжұлдыздар жайлы мифтер, табиғат құбылыстары жайындағы мифтер, ағаштар жайындағы мифтер, қанатты аттар жөнінде аңыздар, құстар жайындағы мифтердегі сюжеттер мен кейіпкерлердің қазіргі фэнтезидегі көрінісін, сюжет өрбітудегі ықпал-әсерін таныту;

- Қазақ балалар фэнтезиінің даму өрісін әлемдік авторлардың шығармаларымен салыстыру, салғастыру арқылы айқындау (Т.Рымжанов, Р.Сауытбай, З.Наурызбай мен Л.Калаустың және басқа авторлардың да шығармаларын талдау);

- Қазіргі әдеби үдерістегі фэнтези түрлерін анықтау;

- Қазақ әдебиетіндегі фэнтезиге тән сюжет ерекшеліктерін көрсетіп, кейіпкерлер әлеміне талдау жасау;

- Балалар фэнтезиінде ұлттық-отбасылық құндылықтарды бейнелеудегі маңызын саралау және Тауық Рымжанов шығармашылығын қазақ фэнтезиінің негізін қалаушы ретінде зерделеу;

- Р.Сауытбайдың «Шоко әлем» роман-фэнтезиіндегі «бала әлемі» бейнесін концептілік талдау негізінде ашу.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында талдау, салыстыру, тұжырымдау, жинақтау, концептуалдық талдау жасау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негіздерін отандық зерттеуші-ғалымдар А.Байтұрсынов, С.Қасқабасов, А-Х.Ф. Мархабаев, Б.Әбдіғазиев, Ш.Ыбыраев, П.Әуесбаева, С.Қондыбай, Р.Әлмұқанова, С.Итеғұлова, К.Матыжанов, шетелдік зерттеушілер Ю.М. Лотман, В.Я. Пропп, А.Н. Веселовский, О.М. Фрейденберг, А.Ф. Лосев, А.Ф. Косарев, К.Г. Юнг, Е.М. Мелетинский, А.М. Новиков, В.Н. Минеев, В.М. Жирмунский, В.Н. Топоров, Я.В. Солдаткина, А.Б. Есин және басқа да ғалымдардың әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, мәдениеттану, фольклористика бағытындағы ғылыми еңбектері кұрайды. Аталған авторлардың еңбектерінде фольклор мен әдебиеттің өзара ықпалдасуы, мифология мәселелері, мифопоэтика мәселелері, әдеби архетиптер және тағы басқа мәселелер қаралған. Маңызды әдіснамалық бағдар ретінде Серікбол Қондыбайдың «Арғықазақ мифологиясы», төрт кітаптан тұратын ғылыми басылымды (Алматы, 2004), Я.В. Погребнаяның «Актуальные проблемы современной мифопоэтики»/Оқу кұралын (М., 2011) және «Аспекты современной мифопоэтики» оқу кұралын (Ставрополь, 2010) пайдаландық. Зерттеу барысында әдебиеттің жанрлық ерекшеліктеріне арналған ғылыми ізденістерді басшылыққа алдық (Н.Л. Лейдерман, М.М. Бахтин, Л.В. Чернец, В.Л. Гопман, Е.Н. Ковтун, Л.Г. Кихней, Ю.Н. Тынянов және басқалары). Одан бөлек фэнтезидің әдебиеттің басқа еншілес жанрларымен өзара ықпалдастығын зерттеуге арналған іргелі еңбектерге сүйендік (Л.В. Овчинникова, В.А. Карпов, Т.А. Чернышева, С.М. Лойтер, М.И. Мещерякова, И.П. Лупанова, Т.В. Кривошапова, Е.М. Неелов және басқа ғалымдар).

Балалар фэнтезиінің қалыптасуы мен дамуын зерттеген кезде славян фэнтезиін зерттеп жүрген шетелдік ғалымдарының еңбектерін де шолу жасадық: F.J. Molson, А.П. Гусарова, Е.А. Чепур, О.П. Криницына, Т.В. Печагина, Л.Г. Головина, М.Ю. Кузьмина және басқалары.

Зерттеуіміздің нақты материалдары ретінде С.Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» (Алматы, 1984), А-Х.Ф. Мархабаевтың «Қазақ фантастикалық әдебиеті» (Алматы, 1998), Ш.Ыбыраев пен П.Әуесбаеваның кұрастыруымен шыққан «Қазақтың мифтік әңгімелері» (Алматы, 2002), С.Қондыбайдың «Арғықазақ мифологиясы» (Алматы, 2004) атауымен шыққан төрт кітабы, Р.Әлмұқанованың «Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар» (Алматы, 2009), С.Итеғұлованың кұрастыруымен жарияланған «Қазақтың мифтік кейіпкерлері» (Астана, 2016), К.Матыжановтың «Казахский семейный фольклор» (Мәскеу, 2023), «Рухани уыз. Қазақ балалар фольклоры» (Алматы, 2023) еңбектеріндегі ой-пікірлерді басшылыққа алдық.

Зерттеу дереккөздері ретінде З.Төреханованың «Әмина Тұранның көшпелілер еліне саяхаты» роман-фэнтезиі, А.Сырмановтың «Сарман алты таңба кітабы» фэнтези-романы, Р.Сауытбайдың «Шоко әлемі» фэнтези-романы, Т.Рымжановтың «Зәйтүнқарлығаш ерлігі», «Ерден батыр», «Гүл ағашы» повестері, З.Наурызбай және Л.Калаустың «Бату және оның достарының Алтын тостағанды іздегені», «Бату мен достарының Барсакелмес еліне саяхаты», «Бату мен достарының жұлдыздар елі айдалаға саяхаты» фэнтези-повестері, К. Оразбекұлының «Тұран баһадүрлері немесе Ер, Би, Нардың ерлік жорықтары» фэнтези-повесі, Н.Мұратәлиевтің «Жасыл көлдің құпия тұрғындары» фэнтези-хикаяты, А.Түлембаеваның «Дамока және оның достары» фэнтези-хикаяты, А.Курманаеваның «Наушаһар хикаялары» фэнтези-повесі, Б.Ыбырайымның «Аспандағы саяхат» фэнтези-хикаяты, З.Төреханованың «Күйекөбелектер шаһары» фэнтези-әңгімесі, Н.Нұржанұлының «Кітап патшалығы» фэнтези-әңгімесі, Б.Болатханованың «Мейірімді жанарлар әлемінде» фэнтези-әңгімесі, Р.Ақпардың «Ақшақар арманы» фэнтези-әңгімесі, Қ.Мұбарактың «Тораңғылы сиқыры» фэнтези-әңгімелері алынды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Диссертациялық зерттеу жұмысында алғаш рет қазақ әдебиеттану ғылымында фэнтези жанрына дербес әдеби жанр ретінде талдау жасалды. Сол талдаудың нәтижесінде: а) қазақ фэнтези шығармаларына архетиптік негіз болып қаланған мифологиялық, фольклорлық және әдеби ертегі, қазақтың ұлттық дәстүрлері мен діни сюжеттері мен мотивтері анықталды; ә) қазақ балалар әдебиетіндегі фэнтези жанры өзінен-өзі пайда болған жоқ, оның пайда болуы мен қалыптасуының негізгі екі қайнар көзі

анықталды: қазақтың ұлттық мифологиялық және фольклор мұралары мен әлемдік фэнтезиінің ықпалы зор болды; б) ең алғаш рет қазақ балалар фэнтезиіне тән сюжет пен характер айқындалды, фэнтези кейіпкерлерінің әлемі жүйелі талданды.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Фэнтези жанрының теориясы мен тарихын зерделеуге айтарлықтай үлес қосуы жатады. Зерттеу тақырыбы қазақ фэнтезиінің жанрлық ерекшеліктері мен мифопоэтикалық айшықтарын ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Жұмысты орындау барысында жасалған негізгі тұжырымдар мен қорытындылар қазіргі қазақ әдебиетінің даму заңдылықтары мен жалпы әдебиеттің мифопоэтикасын зерттеуге қажетті әдіснамалық алгоритмнің ролін атқара алады.

Зерттеу жұмысының практикалық құндылығы. Ғылыми зерттеу нәтижелерін жоғары, орта арнаулы оқу орындарында әдебиеттану, әдебиет теориясы, балалар мен жасөспірімдер әдебиеті бойынша оқытылатын дәрістер мен тәжірибешілік сабақтарда пайдалануға болады. Зерттеудің қорытынды тұжырымдарын «балалар фантастикасы», «ертегі», «әдеби ертегі», «балалар фэнтезиі» жанрларын айқындау мәселелеріне арналған арнаулы курстарды әзірлеу барысында қолдану мүмкіндігі бар. Жоғары оқу орындары, колледждер мен мектептерде әдебиет пәнін оқыту тәжірибесінде қолдануға толық мүмкіндік бар.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- Қазақ балалар фэнтезиі – фольклорлық және әдеби ертегіден, ғылыми фантастикадан және балалар әдебиетінің басқа да прозалық жанрларынан (шытырман оқиғалы повестер, хикаяттар) ерекше, дербес жанр;

- Қазақ балалар фэнтезиінің жанрлық сипаттары келесі параметрлермен өлшенеді: а) бір-бірінен туындап отыратын тұжырымдамаға негізделген «қосалқы әлем» кеңістігінің қалыптасуы. Кейіпкердің басқа әлемге «көшуі» сиқырлы заттың, мифтік құбыжықтың көмегімен немесе ерекше жерде жүзеге асады; ә) магия заңдарымен өрбитін квест мотивіне негізделген динамикалық сюжеттің болуы. Нарративтік негіз ретінде жақсылық пен жамандықтың жаһандық күресі қала береді; б) әлемді құтқаратын бала архетипі кейпіндегі орталығында кейіпкер-жасөспірім тұратын айрықша суреттік жүйе болады; в) фэнтези сюжеттері мифологиялық және фольклорлық концептілерге оралып, тіпті кейде оларды өзгертіп отырады;

- Қазақ әдебиетіндегі балалар фэнтезиінің екі қайнар көзі бар деп есептейміз: а) қазақтың дәстүрлі ауыз әдебиетінің, фольклорының, халық ертегілерінің, әдеби ертегілердің, мифологиясының мотивтері мен кейіпкерлері; ә) әлем жазушылары, фэнтези жанрында алғаш қалам тербеген, қазіргі таңдағы классиктеріне айналған Джон Р.Р. Толкин, К.Льюис және Ф.Пулманның шығармалары. Аталған авторлардың шығармаларында мифологиялық концептілерге оралу, тіпті кейде өзгерту (К.Льюистің шығармаларында діни концептіні өзгерту талпынысы байқалады) арқылы жанрдың канонизациясы жүзеге асырылады. Автордың мақсатты жоспары арқылы көркемдік трансформациялану іске асады;

- Қазақ әдебиетіндегі балалар фэнтези жанрында соңғы уақытта жазылған шығармалардың сюжеттері мен оқиғаларында Батыс, ағылшын фэнтези шығармаларының сарыны байқалады, бірақ қазақ ұлттық нақышында берілген;

- Қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрының негізін қалаушы – Тауық Рымжанов;

- Рүстем Сауытбайдың «Шоко әлемі» фэнтезиіндегі «бала әлемі» бейнесінің моделі ұсынылды.

Зерттеу жұмысының талқылануы мен жариялануы.

Диссертацияның негізгі нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-теориялық және практикалық конференцияларда жарияланды. Оның ішінде ҚР ҒжЖБМ ұсынған журналдарында 5 ғылыми мақала, шетелдік журналда 1 ғылыми мақала, халықаралық конференция жинақтарында 5 ғылыми мақала (2 стендтік баяндама) жарық көрді.

ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитетінің ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдарда 5 ғылыми мақала жарияланды:

1. *Көркем әдебиеттегі фэнтези жанрының шығу төркіні мен түрлері* // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. –№2 (143). – 2023. –165-171 бб.

2. *Фэнтези мифологиясының философиялық мәні* // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің Хабаршысы. – №4. –2023. –91-102 бб.

3. *The problems of harmony and differences between fantasy and myth, fairy tale, fiction («Фэнтезидің миф, ертегі, фантастикамен үндестігі және айырмашылығы мәселелері»)* // М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, «Керуен» ғылыми журналы, 81 Томы, – №4. –2023. –161-173 бб.

4. *Фэнтези типологиясының мәселелері* // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің Хабаршысы. – №2. –2024. –91-102 бб.

5. *Қазақ фэнтези жанрындағы көркемдік ізденістер* // М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, «Керуен» ғылыми журналы, 83 Томы, – №2. –2024. –214-224 бб.

Шетелдік журналда – 1 мақала:

1. *Формирование и развитие жанра фэнтези в мировой и казахской литературе* // «SCIENTIFIC ATLAS» журналы, No 4. –2021. –46-51 бб. Болгария. Бургас қаласы.

Халықаралық конференция жинақтарында – 5 мақала:

1. *Фэнтези жанры: қалыптасуы, заманауи дамуы және жанрға тән ерекшеліктер* // «Ғылым және бизнес – өңір дамуының негізгі факторы ретінде» атты университеттің жас ғалымдары мен бизнес серіктестерінің 2021 жылдың 3-желтоқсанында өткен I Өңірлік форумы, –77-81 бб.

2. *Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығының көпқырлылығы* // «Ахмет Байтұрсынов мұрасы-әлемдік руханият кеңістігінде» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Көкшетау, – 2022. 53-57 бб.

3. *Тауық Рымжанов фэнтезиінің ерекшеліктері* // «Шоқан оқулары-27: Аймақты дамытудағы университет ғылымының рөлі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, – 21 сәуір 2023. – 84-89 бб.

4. *Қазақ әдебиетіндегі фэнтезидің дербес жанр ретінде танылу мәселелері* // «Шоқан оқулары-28: Жаңа ғылыми парадигма: ынтымақтастық, цифрландыру және коммерцияландыру» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Ш.Уәлиханов Көкшетау университеті, – 26 сәуір 2024. – 84-89 бб.

5. *Мифтік және неомифтік кейіпкерлер* // Академик Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдардың туғанына 100 жыл толуына арналған «Мәдениет-өркениет-жаһаният контексіндегі гуманитарлық ғылым: Тіл, Этнос, Қоғам» атты Халықаралық конгресс жинағы Алматы: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министірлігі Ғылым комитеті Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, – 2024. – 516-519 бб.

Диссертация құрылымы: Диссертациялық зерттеу жұмысы анықтама, кіріспе, үш бөлім, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Ғылыми кеңесшілер:

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Тлеубердина Г.Т.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Жажибаева Г.К.

